

RELACIONS CATALANOGALLEGUES A LA REVISTA GALLEGA (1895-1907)

La consciència catalana de pertànyer al grup dels pobles oprimits, sense llibertat per decidir el present i el futur, ha generat un sentiment de simpatia, de fraternitat i de solidaritat cap a altres països en condicions similars. Al principi amb formulacions només literàries i després amb implicacions polítiques, el renaixencistes van establir una xarxa de relacions amb països en condicions similars, com Occitània, Polònia, Irlanda i, entre els que patien l'opressió de l'Estat espanyol, amb Galícia i amb el País Basc. En una altra ocasió em vaig ocupar de la literatura vuitcentista catalana que reflectia aquests emmirallaments i aquests exemples (veg. Sunyer 2007);¹ ara em vull ocupar del fenomen vist des de l'altra banda i en una circumstància tan concreta com és la visió que del catalanisme i de la cultura catalana es dona a la *Revista Gallega* de la Corunya, publicada entre 1895 i 1907.

Les relacions entre les Renaixences —Renaixença i Rexurgimento— catalana i gallega, segons Justo Beramendi (2007: 81), es poden anar a buscar en la prehistòria dels dos moviments, en aquells anys 1842-1843 en què Víctor Balaguer col·laborava a *El Recreo Compostelano*: «De momento, a súa colaboración é puramente literaria, pero implica un temperán nexo de unión entre o provincialismo galego e o catalán». S'intensifiquen en la revista de Santiago de Compostella *El Porvenir* (1845), que estableix contacte amb Balaguer, Joan Mañé i Flaqué i la revista barcelonina *El Genio*, en la qual col·laboren Antonio Neira de Masquera, Antolín Faraldo i Benito Vicetto. Ja no es tracta només d'una incursió gallega de Víctor Balaguer, sinó d'una relació travada entre els dos grups en què els catalans reben «reiterados parabéns da redacción» (Bera-

1. Aquest article forma part de la investigació del grup de recerca Identitat Nacional i de Gènere a la Literatura Catalana de la Universitat Rovira i Virgili, del Grup de Recerca Identitats en la Literatura Catalana (GRILC) (2009 SER644) i del projecte de Ministeri de Cultura HAR 2008-04662/HIST. Vull dedicar aquest article a Maria Mercè López Casas, professora de Literatura Catalana a la Universitat de Santiago de Compostella, que m'hi va convidar a impartir les classes de segle XIX durant tres setmanes del mes d'abril de 2008, durant les quals vaig poder recollir la informació per elaborar aquest article.

mendi 2007: 83) i que continuarà, entre altres fites, en un procés que s'ha d'estudiar amb detenció, amb les traduccions de poesies de Rosalía de Castro al català, amb la publicació de textos literaris que manifesten la solidaritat entre les dues cultures, amb la invitació de Manuel Murguía als Jocs Florals de Barcelona de 1890 i d'Alfredo Brañas als de 1893. L'impuls del catalanisme a partir dels anys vuitanta és seguit molt de prop pels regionalistes gallecs, tal com es manifesta en la publicació que ara examinarem.

La *Revista Gallega* era un setmanari bilingüe, gallec i castellà, òrgan oficiós de la tertúlia de la Librería Regional de la Corunya, coneguda com a Cova Cèltica.² Fidel reflex de l'esperit liberal del Rexurgimento, el grup posteriorment va promoure la Liga Galega. Ja en el primer número de la revista se'n proposava la institució i en el segon es publicaven unes «Bases para la organización de la Liga Regional Gallega», de caracterització frontista, en què havien de cabre tots els partits. El 1897, quan es va fundar la Liga Galega a la Corunya, la revista se'n va constituir en òrgan oficial, caràcter que va deixar de ser explícit l'any següent ni que, de facto, continués essent el portaveu del regionalisme corunyès fins a la desaparició, el 1907. A partir de 1906, es va constituir en promotora d'una Solidaritat Gallega «deseñada a imaxe e semellanza de catalá» (Beramendi 2007: 347) que no va reeixir. El director era Galo Salinas, i el consell de redacció estava format per Salvador Golpe, Eladio Rodríguez González, Francisco Tettamancy i Eugenio Carré. Es va publicar durant la que Beramendi anomena època final del primer regionalisme i en els primers anys de la segona etapa regionalista.

Els seus impulsors pertanyen al grup que Carballo Calero (1976: 443) denomina «diádocos», els escriptors que, immediatament després del moment culminant del sistema literari gallec del segle XIX, el de l'actuació dels grans mestres, Rosalía de Castro, Eduardo Pondal i Manuel Curros Enríquez, marquen un període d'estancament. La revista depenia molt directament de Galo Salinas (1852-1926), que la va crear, dirigir i mantenir, fins al punt que quan va ser nomenat canceller del consolat de l'Uruguai —país on havia emigrat als dotze anys i d'on va tornar l'any 1876 per exercir de mestre i de periodista— la va clausurar. Carballo Calero és poc clement amb la consideració de la qualitat literària de Salinas, del qual opina que no dominava ni la llengua ni la versificació; d'alguns dels seus poemes com «¡Galicia! Canto heroico» diu que està escrit «en malísimas octavas», i d'un «Himno popular rexional», que està «felizmente olvidado» (Carballo Calero 1976: 466). Afegeix que la seva contribució de més relleu a les

2. La Librería Regional de la Corunya era propietat d'Uxío Carré Aldao, que també exercia d'impressor. Els principals escriptors regionalistes s'hi reunien a la tarda: Manuel Murguía, Eduardo Pondal, Eugenio Carré, Xosé Pérez Ballesteros, Galo Salinas, Salvador Golpe. La tertúlia va ser denominada *Cueva Cèltica* burlescament per Celso García de la Riega, Leopoldo Pedreira i José María Riguera Montero, però els tertulians van traduir el nom al gallec, *A Cova Cèltica*, i el van adoptar com a propi (Carballo Calero 1976: 147).

lletres gallegues i al galleguisme fou la publicació de la *Revista Gallega*.

En el periòdic, la relació amb els altres països oprimits aflora sovint. «El Renacimiento provincial», de W. A. Insua (RG, 25-xii-1898), estableix els paral·lismes entre la situació gallega i la que es viu a Catalunya i en les nacions sense estat de França, Àustria, Itàlia, Rússia. Juntament amb la catalana, la comparació amb el nacionalisme basc és la que apareix més sovint, en articles com «El autor del Guernicaco arbola», de Galo Salinas (RG, 9-i-1898: 1-2) o «La tradición euskara» (RG, 14-viii-1904: 1-2) i en els articles reproduïts de la premsa basca. Les notícies de la recepció i la reproducció d'articles del setmanari fuerista *El Euskalduna*, de Bilbao, sovintegen; són articles sobre la llengua basca, com «La academia de la Lengua Vascongada» (RG, 28-xi-1897: 1-2). Un article sobre literatura asturiana —«Renacimiento literario asturiano», d'Antonio Balbín de Unquera (RG, 14-iii-1897: 2-3)— conté les habituals relacions amb Catalunya i els exemples d'Irlanda i Hongria.

La publicació va mantenir una sintonia molt interessant amb el catalanisme, que constitueix un exemple constant, explicitat amb reiteració, dels desitjos d'acció política i literària dels redactors. L'interès, correspost, s'evidencia en cinc manifestacions: els comentaris sobre el regionalisme compartit, les reproduccions d'articles de periòdics catalans, el relleu que es concedeix a les notícies o articles de la *Revista Gallega* apareguts en publicacions catalanes, la importància que donen a la recepció de la literatura gallega a Catalunya i, amb molt més de protagonisme, l'espai que dediquen a la literatura catalana.

Ja en el sisè número, s'informa que Maurice Barrès és a Catalunya perquè prepara un estudi sobre el regionalisme, i que anirà a Galícia, i s'aprofita la notícia per anunciar que el dia del triomf dels regionalismes no és llunyà (RG, 21-iv-1895: 4). És el tret de sortida a un interès que no s'interromp, que els anys 1897, 1898 i 1899 arriba un nivell que després no es recuperarà, malgrat una certa intensificació durant el 1906, per l'entusiasme encomanat per la Solidaritat Catalana. Per als regionalistes gal·lecs, Catalunya és un exemple, tenen molt present les iniciatives catalanes i la queixa per la inexistència d'equivalents gal·lecs amb la mateixa potència o amb la mateixa decisió és intermitent. Així, en una informació sobre *La Veu de Catalunya* (RG, 30-vi-1901: 6), el consideren el primer periòdic d'Espanya i tot seguit lamenten que el galleguisme no hagi generat una publicació similar, o, de manera molt més explícita, en articles com el que dona notícia de la traducció al català de les «Bases de la Liga Regional Gallega», publicada a *Lo Geronés* i *Lo Somatent*, en què s'expressa el desig que «la industrial región del Oriente ha de ser el modelo en que no tardará en inspirarse la occidental región» (RG, 13-x-1895: 1), i a «El modelo. Regionalismo. Solidaridad. Galleguismo», aparegut en un dels últims números de la revista, anomenen «la culta Cataluña» com «la región patriota por esencia y excelencia» i, encoratjats per triomf solidari català, inciten a seguir el model: «Hay que imitar á Cataluña: el momento es propicio para des-

plegar nuestra blanca bandera: no efectuarlo es cobardía» (RG, 26-v-1907: 1). Des dels primers números de la revista, Catalunya és un referent, un company de causa amb el procés més avançat i potent. Ho constatem en el seguiment de l'actualitat catalanista: el missatge català al rei de Grècia —«La cuestión palpitante» (RG, 28-iii-1897: 1-2)—; les Bases de Manresa, que tradueixen del diari *Lo Somatent*, que llavors suplía el suspès *La Renaixensa* —«Unión Catalanista» (RG, 11-iv-1897: 3-4)—; la notícia de l'assemblea catalanista de Girona —«La Asamblea Catalanista» (RG, 2-v-1897: 2-3)—; la reproducció d'estatuts d'associacions —«Club Autonomista Catalán. Estatutos» (RG, 9-i-1898: 5)—; la traducció del manifest de la Unió Catalanista (RG, 4-xii-1898: 3); la divulgació de l'himne català en el moment que és escollit, amb la reproducció del romanç en gallec —«Os segadores (Canción popular tomada como himno de Cataluña)», de Fabio Vergondense (RG, 18-vi-1899: 4-5)—; l'adhesió a la reclamació dels advocats catalans perquè s'informi en català als tribunals —«Las lenguas regionales» (RG, 7-x-1900: 1; RG, 2-ii-1901: 1)—; l'anunci entusiasta de la publicació d'un diari catalanista a Madrid —«Periódico regionalista en Madrid» (RG, 19-v-1901: 1-2)—; amb la constatació de l'alarma que crea a la capital de l'Estat —«La gran prensa y los catalanistas» (RG, 5-vi-1901: 2)— l'empresonament de Prat de la Riba, amb el desig d'un alliberament ràpid —«Informaciones. Prat de la Riva» (RG, 13-iv-1902: 6)—; el Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana —«Los idiomas regionales» (RG, 28-x-1906: 1-2)—, o el ja esmentat entusiasme per la Solidaritat Catalana —«Solidaridad gallega», Viriato (RG, 5-viii-1906: 1). La influència de la mitologia catalanista es fa evident quan titulen «¡¡Desperta ferro!!» (RG, 22-ix-1895: 3) un article sobre Galícia desheretada.

La sintonia amb el catalanisme també es demostra en detalls com la promoció d'elements identificatius, com la informació de la venda de segells de la Unió Regionalista de les emissions quarta i cinquena, en verd i negre, a la Llibreria Regional de Carré —«Inf. Sellos catalanistas» (RG, 12-xi-1899: 6)—, que provoca el desig d'imitació —«Los sellos regionales» (RG, 17-xii-1899: 1-2)—; en les necrològiques del bisbe Morgades —(RG, 13-i-1901: 1)—, de Víctor Balaguer —«¡Victor Balaguer!», de Galo Salinas (RG, 20-i-1901: 1)—, acompanyada de reproduccions de poesies (RG, 20-i-1901: 5-6), i de Francesc Pi i Margall (RG, 8-xii-1901: 2); en la notícia dels Jocs Florals de Barcelona que havia presidit Pi i Margall, de qui reproduïxen el discurs —«Juegos Florales de Barcelona» (RG, 19-v-1901: 3-4)—, i de nombrosos comentaris de llibres sobre nacionalisme: «Crítica literaria. La verdad del catalanismo», de Manuel Marinello (RG, 1-xii-1901: 4-5), «Bibliografía. La cuestión catalana» (RG, 10-ii-1906: 4), «Una obra nacional. La cuestión catalana», de M. (RG, 24-ii-1906: 1-2), reproduït d'*El Noroeste*. El director de *Lo Somatent*, Francesc Colom i Escoda, visita Galícia i a la *Revista Gallega* apareix un missatge adreçat a *Lo Somatent*, en gallec i en català, amb signatures de suport (RG, 31-v-

1896: 1-2). La llibreria de Carré no es limitava a vendre segells catalanistes, sinó que anuncia «Obras de escritores gallegos antiguos y modernos, catalanes, valencianos, euskaros y bables» (RG, 15-II-1903: 7).

S'explicita una preocupació per aclarir l'origen i la definició ideològica del regionalisme gallec. Una de les obsessions rau a desmentir les acusacions de relació amb el carlisme. Un dels articles més interessants en aquesta línia és «El Regionalismo y los carlistas» (RG, 15-XII-1901: 1-2), que reproduïx un fragment d'un discurs del doctor Robert al Congrés, i en què s'afirma: «No somos retrógrados, ni utópicos, ni carlistas». En el número següent (RG, 29-XII-1901), Santiago de la Iglesia puntualitza que ell també és liberal i regionalista, però Morgades, no. Denuncien una vegada i una altra les campanyes intoxicadores del centralisme, com en la publicitat de *Catalanismo militante*, d'Aureli Ribalta, que recomanen als que vulguin conèixer «las verdaderas causas del movimiento regionalista en España, movimiento que intencionadamente se desvirtua y calumnia por la prensa y los partidos políticos» (RG, 29-IX-1901: 7). Lamenten els déficits del regionalisme gallec respecte del català i l'atribueixen al fet que a Galícia no hi ha regionalistes capaços que no temin perdre el lloc de funcionaris —«Cataluña e Galicia» (RG, 23-XI-1902: 1).

La política de relacions provoca uns retorns importants. Així, *La Autonomía* i *Lo Somatent* de Reus i *La Renaixença*, de Barcelona, juntament amb *El Eco de Marín* i *El Noroeste* de Gijón, s'associen a la petició d'autonomia per a Galícia de la *Revista Gallega* i en demanen per a ells —«Informaciones. Adelante» (RG, 2-I-1898)—, reben felicitacions de Barcelona —«Dos cartas» (RG, 26-XI-1899: 2-3)— i el condol de *La Veu de Catalunya* a la Liga Galega per la mort d'Alfredo Brañas, que publiquen en català —«Galicia y Cataluña» (RG, 18-III-1900: 1). Tenen molt d'interès a donar notícia dels articles de la *Revista Gallega* reproduïts a *Lo Somatent* i dels comentaris de literatura gallega apareguts a la premsa catalana. Arriben a considerar Francesc Colom i Escoda, de *Lo Somatent*, com el seu corresponçal a Catalunya (RG, 25-X-1896) (Tous i Vallvé 1987). Relleu especial concedeixen a l'article de Narcís Verdager i Callís «Als regionalistes de Galícia», reproduït, en català, de *La Veu de Catalunya* (RG, 13-II-1898: 1-2); en castellà, reproduïxen «El regionalismo gallego», de Manuel Marinello (RG, 10-IX-1899: 1-2). També ressalten que la majoria de periòdics catalanistes van reproduir l'editorial «Las lenguas regionales» i que *La Veu de Catalunya* va publicar «Solidaridad gallega» (RG, 9-IX-1906).

Especial interès té per als redactors l'atenció que des de Catalunya es dispensa a la literatura gallega. En el segon número de la revista reproduïxen «en dialecto catalán» un article de Joan Maluquer Viladot, «Un poeta gallego», sobre *Lenda de horrore*, de Galo Salinas (RG, 24-III-1895), que també rep una crítica a *Lo Somatent* —«Mil gracias» (RG, 12-VII-1896: 6-7). De la mateixa obra, se'n publica un fragment en català, «La forca i la mitra» (RG, 1-VIII-1897: 4-5), traduït per Joan Maluquer Viladot i publicat a *La Renaixensa*. S'enregistra

tra també que *Lo Somatent* ha publicat, traduïts al català, la sèrie d'articles de Galo Salinas sobre el teatre galleg i «Los escritores regionales en el teatro», d'Álvarez Insua (RG, 27-xii-1896: 6). La temàtica teatral, encetada per Salinas, va interessar a Reus, des del moment que Joan Ferraté va escriure «El nuevo teatro gallego», publicat a la revista (RG, 15-ii-1903: 4-5). El diari reusenc també publica, traduït al català, el conte «A capa do xastre», d'Estebo de Paleo (pseudònim), redactor de la *Revista Gallega* (RG, 7-xi-1897: 6).

La llista d'articles catalans reproduïts a la *Revista Gallega*, algun en català, és molt més extensa. Habitualment són de contingut polític o literari, com la inauguració de la càtedra de literatura catalana de la Universitat de Barcelona (RG, 31-i-1897: 2-3), i els autors són personatges tan significats com Lluís Domènech i Montaner, Josep Puig i Cadafalch, Francesc Cambó i Narcís Verdaguer i Callís. Dos són els col·laboradors catalans que escriuen més sovint o dels quals es reproduïxen més articles, Josep Aladern i Joan Bru i Sanclement. Del primer ens n'ocuparem després. Durant uns anys, Joan Bru es converteix en col·laborador habitual en tota mena de registres. Així, envia a Galo Salinas quaranta obres dramàtiques catalanes (RG, 16-v-1897: 6), hi publica articles d'anàlisi catalanista i galleguista, sobre llengua i literatura catalana —com la llarga sèrie «Antecedentes y estado actual de la literatura catalana», publicada entre gener i març de 1898 en diversos números de la revista—, sobre tradicions, excursionisme i alpinisme. La relació de publicacions catalanes amb les quals la revista manté relació d'una mena o altra és extensa: *Lo Somatent*; *La Autonomía*, de Reus; *La Nova Catalunya*, d'Alcover; *La Renaixensa*; *Lo Regionalista*; *Diario de Cataluña*; *Lo Geronès*; *La Veu de Catalunya*; *La Autonomía*; *Las Noticias*, de Barcelona; *Lo Catalanista*, de Sabadell; *El Ter*, de Manlleu; *La Veu del Segre*. S'hi han d'afegir les informacions de València, on declaren que tenen com a corresponsal Constantí Piquer, molt més escasses, sobretot comentaris de llibres i una necrològica, la de Francesc Barber i Bas (RG, 24-x-1897: 6), i notícies sobre Catalunya extretes de periòdics madrilenys com *España y América*.

Els articles sobre llengua i literatura catalanes són molt abundants. Els que tracten sobre llengua acostumen a ser d'interès sociolingüístic i polític, com «Lo idiomas regionales en las Iglesias» (RG, 16-v-1897: 2). Els que fan referència a la literatura catalana són de mena molt diversa, des de les necrològiques de Frederic Soler —«Federico Soler», de Joan Maluquer Viladot (RG, 21-vii-1895: 1-2)—, de Carles Bosch de la Trinxeria (RG, 31-x-1897: 6), de Joaquim Rubió i Ors (RG, 16-iv-1899: 1-2) i la ja esmentada de Víctor Balaguer, a agraïments per llibres rebuts, a articles sobre la literatura catalana del moment, certàmens, crítiques de llibres catalans, notícies d'estrenes teatrals a Catalunya, d'actuacions dels Cors d'en Clavé, d'actualitat literària barcelonina, de l'èxit d'Enric Borràs a Madrid, que serveix alhora per expressar la satisfacció i l'amargor comparativa per la poca vitalitat del teatre galleg (RG, 5-vi-1904: 1)

i el seguiment de la gira de Borràs per Galícia amb la representació de *La mare eterna*, d'Ignasi Iglésias, a la Corunya, i de *Mar i cel*, d'Àngel Guimerà, a El Ferrol (RG, 24-vi-1905: 2-3). Editores com Lo Teatro Regional enviaven lots de llibres a la revista (RG, 31-vii-1898 i 1-viii-1898).

Especial relleu proporcionen al que té relació amb Jacint Verdaguer. Se'n publiquen crítiques de llibres i, en plena crisi del poeta, el 5 de juliol de 1896 obren una subscripció a favor seu —«Homenaje al gran poeta Jacinto Verdaguer» (RG, 5-vii-1896: 6)— en què participen els més reconeguts galleguistes i que s'atura el 13 de setembre amb la notícia que els donatius es retornen perquè el poeta no accepta la col·lecta. Per a la revista, Verdaguer és el gran escriptor català, i anomenen la llengua «el idioma de Mossén Jacinto Verdaguer» (RG, 15-i-1899: 6). Se'n publica la necrològica amb una àmplia informació biobibliogràfica i la traducció de fragments del cant desè a càrrec de Josep M. de Despujol (RG, 22-vi-1902: 2-3), i en català, «Defalliment. Poesia inédita» (RG, 29-vi-1902). L'any següent es dona la notícia de la translació de les seves restes (RG, 2-viii-1903: 3-4).

Abans s'ha apuntat que entre els escriptors catalans que, per un motiu o altre, apareixen a les pàgines de la *Revista Gallega*, destaca Cosme Vidal i Rosich, més conegut pel pseudònim literari Josep Aladern (sobre Aladern, veg., entre altres, Sunyer 1984 i Anguera et alii 1994). Com una conseqüència de l'energia que desplegava en gairebé totes les direccions del treball intel·lectual, Josep Aladern és present a la revista per molt diversos motius. Es comença per donar notícia de *La Nova Catalunya* que ell dirigia, en l'etapa alcoverenca (15-xi-1896), com de tantes altres publicacions catalanes. Segurament que el punt d'inflexió en la seva relació amb la revista es produeix quan, entre juny i setembre de 1897, publica a *Lo Somatent*, de Reus, l'estudi «Literatura gallega», fragment de *Les literatures regionals*, premiat al certamen literari de Manresa de 1894. La *Revista gallega*, a partir del número 120, el reproduïa traduït al gallec —menys les poesies, que deixaven en català amb l'argument que els gal·lecs ja les tenien a l'abast en gallec—, dedicat a Galo Salinas i amb una introducció agraïda: «Esta nueva prueba de simpatía que Cataluña ofrece a Galicia no deben darla al olvido nuestros escritores regionales y antes bien deben trabajar para que ambas literaturas adquieran unidas y ayudándose mutuamente la importancia que merecen.» (RG, 20-vi-1897: 6). A partir d'aquest moment, li tradueixen articles, poesies, el llibre sencer *Cartes andorranes*, traduït per Galo Salinas, el nomenen corresponsal a Reus (RG, 3-x-1897: 6), publiquen crítiques sobre llibres seus, comentaris sobre llibres dels seus deixebles del Grup Modernista de Reus —son germà Plàcid Vidal, Antoni Isern—, notícies de periòdics que ell editava, com *Occitània*, o de col·leccions que dirigia, com la «Biblioteca Clàssica Catalana», de manera que durant aquests anys la relació de Josep Aladern, que, sobretot en els anys noranta, és vist com una jove promesa de la literatura catalana —Joan Bru i Sanclement, en l'esmentada sèrie

sobre les lletres catalanes li retreu poca maduració però conclou que «existe en Aladern un escritor de temple» (RG, 20-III-1898: 3)— i Galícia és intensa i productiva.

La *Revista Gallega* es va acomiadar l'any 1907 amb un article en què Galo Salinas explicava que se n'anava de Galícia i tancava la revista perquè era un projecte personal. En el temps de vida, va ser una publicació ideològicament molt definida i que dóna la mesura de la intensitat de les relacions entre els nacionalismes català i gallec.

MAGÍ SUNYER MOLNÉ
Universitat Rovira i Virgili

LLISTA DE REFERÈNCIES

- Anguera et alii 1994: Pere ANGUERA / Carles BASTONS / Joan CAVALLÉ / Jordi GINEBRA / Magí SUNYER, *Josep Aladern (1868-1918). Vida i obra*, Reus, Edicions del Centre de Lectura / Centre d'Estudis Alcoverencs.
- Beramendi 2007: Justo BERAMENDI, *De provincia a nación. Historia do galeguismo político*, Vigo, Edicións Xerais de Galícia.
- Carballo Calero 1976: Ricardo CARBALLO CALERO, *Historia de la literatura gallega contemporánea*, Madrid, Editora Nacional.
- RG: *Revista Gallega. Semanario de Literatura e intereses regionales. Director y propietario Galo Salinas Rodríguez*, la Corunya, 1895-1907.
- Sunyer 1984: Magí SUNYER, *Els marginats socials en la literatura del Grup Modernista de Reus*, Reus, Associació d'Estudis Reusencs.
- 2007: Magí SUNYER, «Els pobles oprimits a la literatura catalana del segle XIX: agermanaments i exemples», dins Francesc Codina (ed.), *Miscel·lània Ricard Torrents*, Vic, Eumo, 548-560.
- Tous i Vallvé 1987: Jordi TOS I VALLVÉ, *La formació del catalanisme polític a Reus: «Lo Somatent» (1886-1903)*, Reus, Associació d'Estudis Reusencs.